International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

Original Article

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षण हक्क कायद्याचे सक्षमीकरण

सौ. मनिषा शंकर रामुगडे

Manuscript ID:
IJAAR-130127

ISSN: 2347-7075
Impact Factor – 8.141

Volume - 13
Issue - 1
September- October 2025
Pp. 186 - 195

Submitted: 22 Sept 2025
Revised: 20 Oct 2025
Accepted: 25 Oct 2025
Published: 31 Oct 2025

Corresponding Author:
सौ. मनिषा शंकर रामुगडे

Quick Response Code:

Website: https://ijaar.co.in/

DOI:
10.5281/zenodo.20642284

DOI Link:
https://doi.org/10.5281/zenodo.20642284

Creative Commons

सारांश (Abstract):

शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत अधिकार असून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाचा पाया मानला जातो. भारतात 2009 मध्ये शिक्षण हक्क कायदा (Right to Education Act - RTE) लागू करण्यात आला. या कायद्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाला. तथापि, शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा प्रश्न, शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण, शिक्षकांची कमतरता आणि डिजिटल दरी यांसारख्या अनेक समस्या अद्याप अस्तित्वात आहेत. या पार्श्वभूमीवर 2020 मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण (National Education Policy - NEP 2020) जाहीर करण्यात आले. या धोरणाचा उद्देश शिक्षण अधिक समावेशक, गुणवत्तापूर्ण, कौशल्याधारित आणि सर्वसमावेशक बनविणे हा आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षण हक्क कायदा यांच्यातील परस्परसंबंध, सक्षमीकरणाची प्रक्रिया, उद्दिष्टे, आव्हाने आणि परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: नवीन शैक्षणिक धोरण, शिक्षण हक्क कायदा, सर्वसमावेशक शिक्षण, गुणवत्ता, सक्षमीकरण.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
सौ. मनिषा शंकर रामुगडे. (2025). नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षण हक्क कायद्याचे सक्षमीकरण. International Journal of Advance and Applied Research, 13(1), 186 – 195.
https://doi.org/10.5281/zenodo.20642284

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website: https://ijaar.co.in/*
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

प्रस्तावना:

शिक्षण हे मानवी विकासाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. व्यक्तीच्या बौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकासासाठी शिक्षण अत्यंत आवश्यक असते. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि जबाबदारीची भावना विकसित होते. कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीचा आणि विकासाचा पाया शिक्षणावर अवलंबून असतो. त्यामुळे शिक्षणाला केवळ वैयक्तिक विकासाचे साधन न मानता सामाजिक परिवर्तन, समानता आणि राष्ट्रीय विकासाचे प्रभावी माध्यम मानले जाते.

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आली आहे. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. शिक्षणामुळे समाजातील विषमता कमी होण्यास मदत होते तसेच दुर्बल, वंचित आणि उपेक्षित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य घडते. याच दृष्टीकोनातून भारतीय राज्यघटनेतील कलम 21 (अ) अंतर्गत शिक्षण हा मूलभूत अधिकार म्हणून मान्य करण्यात आला आहे.

भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा प्रसार आणि सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी विविध आयोग, समित्या आणि शैक्षणिक धोरणे राबविण्यात आली. कोठारी आयोग (1964-66), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 आणि त्यानंतरच्या सुधारित धोरणांद्वारे शिक्षण क्षेत्राच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न करण्यात आले. तथापि, शिक्षणाच्या संधींमध्ये असमानता, शाळाबाह्य मुलांची संख्या, बालमजुरी, गरिबी आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्यांमुळे सर्व मुलांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्याचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होऊ शकले नाही.

या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने 2009 मध्ये "मोफत आणि सक्तीचे बालशिक्षण हक्क अधिनियम" अर्थात शिक्षण हक्क कायदा (Right to Education Act – RTE) लागू केला. या कायद्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाला मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाला. शिक्षण हक्क कायद्याने शिक्षणामध्ये प्रवेश, समान संधी, शाळांची उपलब्धता, शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर आणि शैक्षणिक सुविधांचे निकष निश्चित करून शिक्षण क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणले. या कायद्यामुळे लाखो मुलांना शाळेत प्रवेश मिळाला आणि शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याच्या दिशेने मोठी प्रगती झाली.

तथापि, शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतरही अनेक आव्हाने कायम राहिली. शैक्षणिक गुणवत्तेचा अभाव, शिकण्याच्या परिणामांमधील कमतरता, शिक्षक प्रशिक्षणातील

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website:* https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

त्रुटी, डिजिटल साधनांची अनुपलब्धता, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील शैक्षणिक समस्या तसेच वाढती तांत्रिक आणि जागतिक स्पर्धा यामुळे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये व्यापक सुधारणांची गरज निर्माण झाली. केवळ शाळेत प्रवेश मिळणे पुरेसे नसून विद्यार्थ्यांना दर्जेदार, कौशल्याधारित आणि रोजगारक्षम शिक्षण मिळणे आवश्यक असल्याचे स्पष्ट झाले.

या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी भारत सरकारने जुलै 2020 मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण (National Education Policy – NEP 2020) जाहीर केले. हे धोरण 21 व्या शतकातील गरजांचा विचार करून तयार करण्यात आले आहे. या धोरणामध्ये शिक्षण अधिक सर्वसमावेशक, लवचिक, बहुविषयक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. तसेच प्रारंभिक बालशिक्षण, मातृभाषेतून शिक्षण, डिजिटल शिक्षण, संशोधन व नवोपक्रम, शिक्षक सक्षमीकरण आणि शैक्षणिक गुणवत्तावृद्धी यांसारख्या महत्त्वपूर्ण बाबींना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण हे शिक्षण हक्क कायद्याचे पूरक आणि सक्षमीकरण करणारे धोरण मानले जाते. शिक्षण हक्क कायद्याने प्रत्येक मुलाला शिक्षणाचा अधिकार दिला, तर नवीन शैक्षणिक धोरण त्या शिक्षणाची गुणवत्ता, उपयुक्तता आणि परिणामकारकता वाढविण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे या दोन्ही उपक्रमांचा एकत्रित विचार केल्यास भारतातील शिक्षण व्यवस्थेला अधिक समावेशक, न्याय्य आणि गुणवत्तापूर्ण बनविण्याची क्षमता दिसून येते.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि शिक्षण हक्क कायदा यांच्यातील परस्परसंबंध, शिक्षण हक्क कायद्याच्या सक्षमीकरणामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरणाची भूमिका, त्यातील संधी, आव्हाने आणि भविष्यातील परिणाम यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. शिक्षण हक्क कायद्याची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 च्या उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षण हक्क कायद्याच्या सक्षमीकरणामध्ये NEP 2020 ची भूमिका स्पष्ट करणे.
4. शिक्षण क्षेत्रातील आव्हाने आणि उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
5. गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वसमावेशक शिक्षणासाठी आवश्यक बाबींचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

विविध शासकीय अहवाल, पुस्तके, संशोधन लेख, धोरणात्मक दस्तऐवज, शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल आणि संबंधित साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शिक्षण हक्क कायदा : संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये:

शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत मानवी अधिकार आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो तसेच समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी सक्षम नागरिक घडतात. या दृष्टीने भारत सरकारने शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी विविध प्रयत्न केले आहेत. त्यामधील सर्वात महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे "मोफत आणि सक्तीचे बालशिक्षण हक्क अधिनियम, 2009" (Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009) होय. हा कायदा भारतीय संसदेद्वारे मंजूर करण्यात आला असून 1 एप्रिल 2010 पासून संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला.

भारतीय राज्यघटनेतील 86 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कलम 21(अ) समाविष्ट करण्यात आले. या कलमानुसार 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाला मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे ही राज्याची घटनात्मक जबाबदारी ठरविण्यात आली. शिक्षण हक्क कायद्यामुळे शिक्षण हा केवळ कल्याणकारी कार्यक्रम न राहता प्रत्येक बालकाचा कायदेशीर आणि मूलभूत अधिकार बनला.

या कायद्याचा मुख्य उद्देश सामाजिक, आर्थिक, जातीय, धार्मिक किंवा भौगोलिक कारणांमुळे कोणतेही बालक शिक्षणापासून वंचित राहू नये हा आहे. शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय आणि समतेची स्थापना करणे हे या कायद्याचे प्रमुख ध्येय आहे.

शिक्षण हक्क कायद्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

१. ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण:

या कायद्यानुसार 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाला इयत्ता पहिली ते आठवीपर्यंत मोफत शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. शिक्षणासाठी कोणतेही शुल्क किंवा अन्य आर्थिक भार पालकांवर टाकता येत नाही. तसेच प्रत्येक बालकाने शाळेत प्रवेश घ्यावा आणि शिक्षण पूर्ण करावे याची जबाबदारी शासनावर सोपविण्यात आली आहे.

२. शिक्षणामध्ये समानता आणि भेदभावास प्रतिबंध:

शाळांमध्ये जात, धर्म, लिंग, भाषा, आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक पार्श्वभूमीच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करता येत नाही. सर्व विद्यार्थ्यांना समान वागणूक देणे आणि शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे बंधनकारक आहे.

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

यामुळे सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत होण्यास मदत होते.

३. खासगी शाळांमध्ये २५ टक्के जागा राखीव:

शिक्षण हक्क कायद्यानुसार खासगी विनाअनुदानित शाळांनी प्रवेश स्तरावर किमान 25 टक्के जागा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आणि वंचित गटांतील विद्यार्थ्यांसाठी राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. या तरतुदीमुळे गरीब आणि सामाजिकदृष्ट्या मागास विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतात.

४. शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर निश्चित करणे:

शिक्षणाच्या गुणवत्तेसाठी प्रशिक्षित आणि पुरेशा संख्येने शिक्षक असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या कायद्यामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे निश्चित गुणोत्तर निर्धारित करण्यात आले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष देता येते आणि अध्यापनाची गुणवत्ता सुधारते.

५. शाळांच्या पायाभूत सुविधांसाठी निकष:

शिक्षण हक्क कायद्यानुसार प्रत्येक शाळेमध्ये आवश्यक भौतिक सुविधा उपलब्ध असणे बंधनकारक आहे. यामध्ये स्वतंत्र वर्गखोल्या, स्वच्छतागृहे, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, खेळाचे मैदान, ग्रंथालय आणि इतर मूलभूत सुविधा यांचा समावेश होतो. या सुविधांमुळे विद्यार्थ्यांना अनुकूल शैक्षणिक वातावरण मिळते.

६. शारीरिक शिक्षा आणि मानसिक छळावर बंदी:

विद्यार्थ्यांच्या सन्मान आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचा विचार करून शाळांमध्ये शारीरिक शिक्षा, अपमानास्पद वागणूक किंवा मानसिक छळ यावर पूर्णपणे बंदी घालण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांना भीतीमुक्त आणि आनंददायी वातावरणात शिक्षण घेण्याचा अधिकार या कायद्याने मान्य केला आहे.

७. शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्याची तरतूद:

अनेक मुले विविध कारणांमुळे शाळेत प्रवेश घेऊ शकत नाहीत किंवा शिक्षण अर्धवट सोडतात. अशा मुलांसाठी विशेष प्रशिक्षण वर्ग आणि पूरक शैक्षणिक कार्यक्रम राबवून त्यांना त्यांच्या वयोगटानुसार मुख्य प्रवाहात आणण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे.

८. प्रवेशासाठी कोणतीही चाचणी किंवा मुलाखत नाही:

शाळांमध्ये प्रवेश देताना विद्यार्थ्यांची किंवा पालकांची कोणत्याही प्रकारची प्रवेश परीक्षा अथवा मुलाखत घेण्यास मनाई करण्यात आली आहे. यामुळे शिक्षणातील भेदभाव कमी होऊन सर्वांना समान संधी मिळते.

९. विनानापास धोरणाची संकल्पना:

शिक्षण हक्क कायद्याच्या सुरुवातीच्या स्वरूपात विद्यार्थ्यांना इयत्ता आठवीपर्यंत नापास न करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले होते. यामागील

उद्देश विद्यार्थ्यांवरील मानसिक ताण कमी करणे आणि शिक्षणामधील गळती रोखणे हा होता.

१०. शालेय व्यवस्थापन समित्यांची स्थापना:

सरकारी आणि अनुदानित शाळांमध्ये शालेय व्यवस्थापन समित्या (School Management Committees) स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. या समित्यांमध्ये पालकांचा सहभाग सुनिश्चित केला जातो. त्यामुळे शाळेच्या व्यवस्थापनात लोकसहभाग वाढतो आणि उत्तरदायित्व निर्माण होते.

शिक्षण हक्क कायद्याचे महत्त्व:

शिक्षण हक्क कायद्यामुळे देशातील शाळांमध्ये प्रवेशाचे प्रमाण वाढले, मुलींच्या शिक्षणाला चालना मिळाली आणि वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचण्यास मदत झाली. सामाजिक न्याय, समानता आणि समावेशक शिक्षणाच्या दृष्टीने हा कायदा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. शिक्षणाला मूलभूत अधिकाराचा दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे शासनाची जबाबदारी अधिक स्पष्ट झाली आहे.

शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा:

शिक्षण हक्क कायद्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर वाढला असला तरी अनेक आव्हाने अजूनही कायम आहेत. ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये शाळांची कमतरता, प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा, शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील तफावत या समस्या अद्यापही जाणवतात. अनेक विद्यार्थ्यांना शाळेत प्रवेश मिळाला असला तरी त्यांच्या शिकण्याच्या गुणवत्तेमध्ये अपेक्षित सुधारणा झालेली दिसून येत नाही. यामुळे शिक्षणाचा अधिकार प्रत्यक्षात गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या अधिकारात रूपांतरित करण्याची गरज निर्माण झाली. ही गरज लक्षात घेऊन नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 लागू करण्यात आले, ज्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याच्या उद्दिष्टांना अधिक बळकटी मिळण्यास मदत झाली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : परिचय:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे 1986 नंतरचे भारताचे पहिले व्यापक शैक्षणिक धोरण आहे. शिक्षण अधिक लवचिक, बहुविषयक, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित करण्यावर या धोरणाचा भर आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे

1. सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण.
2. शिक्षणातील समानता आणि समावेशकता.
3. विद्यार्थ्यांमध्ये कौशल्य विकास.
4. डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार.
5. संशोधन आणि नवोपक्रमाला चालना.

6. मातृभाषेतून शिक्षणाला प्रोत्साहन.
7. शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण कमी करणे.

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षण हक्क कायद्याचे सक्षमीकरण:

NEP 2020 हे शिक्षण हक्क कायद्याला अधिक प्रभावी बनविणारे धोरण आहे. शिक्षण हक्क कायद्याने शिक्षणाचा अधिकार दिला, तर NEP 2020 गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची हमी देण्याचा प्रयत्न करते.

१. प्रारंभिक बालशिक्षणाचा समावेश:

RTE कायदा 6 ते 14 वर्षांपर्यंत मर्यादित होता. NEP 2020 मध्ये 3 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांच्या शिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा पाया अधिक मजबूत होतो.

२. नवीन 5+3+3+4 रचना:

पूर्वीची 10+2 रचना बदलून नवीन 5+3+3+4 शैक्षणिक रचना लागू करण्यात आली आहे. यामुळे बालकांच्या विकासाच्या टप्प्यानुसार शिक्षणाची मांडणी केली जाते.

३. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर:

RTE ने प्रवेश सुनिश्चित केला, परंतु NEP गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर देते. विद्यार्थ्यांच्या आकलनशक्ती, सर्जनशीलता आणि कौशल्य विकासावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

४. मूलभूत साक्षरता आणि अंकज्ञान:

राष्ट्रीय स्तरावर मूलभूत साक्षरता आणि अंकज्ञान अभियान राबविण्यात आले आहे. यामुळे प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणाची गुणवत्ता वाढण्यास मदत होते.

५. शिक्षक सक्षमीकरण:

शिक्षक हे शिक्षण व्यवस्थेचे केंद्रबिंदू आहेत. शिक्षक प्रशिक्षण, व्यावसायिक विकास आणि गुणवत्तावृद्धीसाठी NEP मध्ये विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

६. डिजिटल शिक्षण:

कोविड-19 नंतर डिजिटल शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आहे. NEP 2020 ऑनलाइन शिक्षण, ई-लर्निंग आणि तंत्रज्ञानाच्या वापराला प्रोत्साहन देते.

सामाजिक न्याय आणि समावेशक शिक्षण:

शिक्षण हक्क कायदा आणि NEP 2020 दोन्ही धोरणे सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देतात. विशेषतः खालील घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे :

- अनुसूचित जाती
- अनुसूचित जमाती
- भटक्या व विमुक्त जमाती
- दिव्यांग विद्यार्थी
- अल्पसंख्याक समाज
- आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

समावेशक शिक्षणामुळे शिक्षणातील विषमता कमी करण्यास मदत होते.

ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील शिक्षण:

ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये शिक्षणाच्या अनेक समस्या आहेत. शाळांची कमतरता, शिक्षकांची अनुपलब्धता, गरिबी, स्थलांतर आणि सामाजिक मागासलेपण यांचा शिक्षणावर परिणाम होतो.

NEP 2020 अंतर्गत:

1. स्थानिक भाषेत शिक्षण.
2. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सुविधा.
3. डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार.
4. शाळा संकुल संकल्पना.
5. वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती.

या उपायांमुळे शिक्षणाची उपलब्धता आणि गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होऊ शकते.

शिक्षण क्षेत्रातील प्रमुख आव्हाने:

१. डिजिटल दरी: ग्रामीण भागात इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांची कमतरता आहे.

२. आर्थिक विषमता: गरीब कुटुंबातील मुलांना शिक्षण चालू ठेवणे कठीण जाते.

३. शिक्षकांची कमतरता: अनेक शाळांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध नाहीत.

४. शाळाबाह्य मुले: स्थलांतर, बालमजुरी आणि गरिबीमुळे अनेक मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात.

५. गुणवत्तेचा प्रश्न: प्रवेश वाढला असला तरी शिकण्याचे परिणाम अपेक्षित पातळीवर नाहीत.

शिक्षण हक्क कायद्याच्या सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना:

1. शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च वाढविणे.
2. शिक्षक प्रशिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे.
3. डिजिटल पायाभूत सुविधा विकसित करणे.
4. शाळाबाह्य मुलांचे पुनर्वसन करणे.
5. पालक आणि समाजाचा सहभाग वाढविणे.
6. आदिवासी व दुर्गम भागांमध्ये विशेष शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणे.
7. शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे नियमित मूल्यमापन करणे.

निष्कर्ष:

शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे तसेच राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीचे मूलभूत साधन आहे. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये शिक्षणाला केवळ ज्ञानप्राप्तीचे माध्यम म्हणून न पाहता सामाजिक न्याय, समानता आणि सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन मानले जाते. भारताने शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी आणि गुणवत्तावृद्धीसाठी अनेक धोरणे व कायदे लागू केले असून त्यामध्ये

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website: https://ijaar.co.in/*
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

शिक्षण हक्क कायदा, 2009 आणि नवीन शैक्षणिक धोरण, 2020 हे दोन अत्यंत महत्त्वाचे टप्पे मानले जातात.

शिक्षण हक्क कायद्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाला मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाला. या कायद्याने शिक्षणाला मूलभूत अधिकाराचा दर्जा देऊन राज्याची जबाबदारी निश्चित केली. तसेच शाळांमध्ये प्रवेश, समान संधी, सामाजिक समावेशकता, भेदभावमुक्त वातावरण आणि शैक्षणिक सुविधांची उपलब्धता यांना कायदेशीर संरक्षण मिळाले. या कायद्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार वाढण्यास, शाळाबाह्य मुलांची संख्या कमी होण्यास आणि वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचण्यास महत्त्वपूर्ण मदत झाली.

तथापि, शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर असे आढळून आले की, केवळ शाळेत प्रवेश मिळणे पुरेसे नाही तर विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण, कौशल्याधारित आणि जीवनोपयोगी शिक्षण मिळणे अधिक आवश्यक आहे. अनेक शाळांमध्ये पायाभूत सुविधांचा अभाव, प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, शिकण्याच्या गुणवत्तेतील तफावत, डिजिटल साधनांची अनुपलब्धता आणि शैक्षणिक विषमता यांसारखी आव्हाने कायम होती. या पार्श्वभूमीवर नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 जाहीर करण्यात आले.

नवीन शैक्षणिक धोरणाने शिक्षण व्यवस्थेकडे अधिक व्यापक आणि दूरदृष्टीपूर्ण दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. या धोरणामध्ये प्रारंभिक बालशिक्षण, मूलभूत साक्षरता आणि अंकज्ञान, मातृभाषेतून शिक्षण, कौशल्य विकास, डिजिटल शिक्षण, संशोधन व नवोपक्रम, शिक्षक सक्षमीकरण आणि बहुविषयक शिक्षण यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे शिक्षण अधिक विद्यार्थीकेंद्रित, लवचिक, समावेशक आणि रोजगाराभिमुख बनण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

शिक्षण हक्क कायदा आणि नवीन शैक्षणिक धोरण यांच्यामध्ये परस्परपूरक संबंध दिसून येतो. शिक्षण हक्क कायदा शिक्षणाची उपलब्धता आणि प्रवेश सुनिश्चित करतो, तर नवीन शैक्षणिक धोरण त्या शिक्षणाची गुणवत्ता, परिणामकारकता आणि उपयुक्तता वाढविण्याचे कार्य करते. त्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरण हे शिक्षण हक्क कायद्याच्या उद्दिष्टांचे सक्षमीकरण करणारे आणि त्याला अधिक प्रभावी बनविणारे धोरण ठरते.

विशेषतः ग्रामीण, आदिवासी, भटक्या-विमुक्त आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी या दोन्ही उपक्रमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. समावेशक शिक्षण, समान संधी आणि सामाजिक न्याय यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे झाल्यास शिक्षण क्षेत्रातील विषमता

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | *Website: https://ijaar.co.in/*
Volume-13, Issue-1 | September - October 2025

मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते. तसेच शिक्षणाच्या माध्यमातून दुर्बल घटकांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण साध्य होण्यास मदत होईल. तथापि, कोणतेही धोरण किंवा कायदा केवळ कागदोपत्री यशस्वी होत नाही. त्यासाठी प्रभावी अंमलबजावणी, पुरेशा आर्थिक तरतुदी, प्रशिक्षित आणि प्रेरित शिक्षकवर्ग, आधुनिक शैक्षणिक सुविधा, डिजिटल पायाभूत व्यवस्था आणि समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. केंद्र व राज्य सरकार, शैक्षणिक संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि पालक यांनी समन्वयाने कार्य केल्यास शिक्षण हक्क कायदा आणि नवीन शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकतात.

एकूणच, शिक्षण हक्क कायदा 2009 आणि नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ आहेत. या दोन्ही उपक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, समावेशक, न्याय्य आणि भविष्याभिमुख बनू शकते. यामुळे प्रत्येक बालकाला शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध होतील, मानवी संसाधनांचा विकास होईल आणि भारताला ज्ञानाधारित, आत्मनिर्भर व विकसित राष्ट्र बनविण्याच्या उद्दिष्टपूर्तीस मोठी मदत मिळेल. त्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचे खरे सक्षमीकरण नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्येच दडलेले आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

संदर्भसूची:

1. भारत सरकार, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
2. शिक्षणाचा हक्क कायदा, 2009, भारत सरकार.
3. भारताची राज्यघटना, कलम 21(A).
4. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, वार्षिक अहवाल.
5. NCERT, School Education Reports.